

Milan Durman

Historija, kritika, politika. Izabrani spisi

IZDAVAČ: SKD "Prosvjeta"

ZA IZDAVAČA: Nikola Vukobratović

UREDILI: Stefan Gužvica
Nikola Ostojčić
Nikola Vukobratović

GRAFIČKA PRIPREMA: Ruta

TISAK: Tehničar - Copyservis

NAKLADA: 300 primjeraka

CIP zapis je dostupan u nacionalnom
skupnom katalogu knjižničnog
sustava Bukinet pod brojem
991005919862509366.

Izdano uz financijsku pomoć Ureda
za ljudska prava i prava nacionalnih
manjina Vlade RH. Ured za ljudska prava
i prava nacionalnih manjina Vlade RH ne
može se smatrati odgovornim za sadržaj
publikacije.

Zagreb, 2025.

Milan Durman

Historija,
kritika,
politika.
Izabrani spisi

Sadržaj

PREDGOVORI

- 9 Milan Durman – Glas seljaka i glasnik
srpsko-hrvatskog jedinstva
- 23 Frontovi Milana Durmana

HISTORIOGRAFIJA

- 51 Jukićev atentat na Cuvaja
- 63 Historijski značaj Jukićevog atentata
- 79 Hrvatska pod komesarijatom
- 99 Đački štrajk 1912.
- 117 Буна у Сјеничаку 1897. године
- 124 Буна бановачких крајишника год. 1751.
- 132 Велики борци за право и слободу малог
човјека: Краљ Агис
- 137 150-годишњица Француске револуције
- 152 Historija se ponavlja

KRITIKE

- 173 Umjetnost i društvo
- 184 Književnost koja nije umjetnost već potreba
- 199 Roman jednog “karbonara”. Niko Bartulović:
Na prelomu. Izdanje Srpske književne zadruge,
Beograd
- 204 Upton Sinclair: Hodočašće ljubavi (Izdanje
“Zabavne biblioteke”, Zagreb)
- 208 Zola

- 220 Miškina
236 Jedna pozitivna knjiga o seljaku. Adam
Pribićević: Seljak – Vlastito izdanje, Zagreb,
1936.

POLITIKA

- 249 Život Karla Marxa 1818–1883
263 Радничка класа и фашизам
267 Međunarodni kongres protiv rata
275 20 godina
287 Novi član Lige naroda
299 Svjetski sabor za mir u Bruxellesu
303 Noževi i jaja u službi “hrvatske nauke”
306 Temelji naše solidarnosti s Čehoslovačkom
313 Срби у Бановини Хрватској
325 Чувајмо се “пете колоне”

Predgovori

Milan Durman – Glas seljaka i glasnik srpsko-hrvatskog jedinstva

Ako pitate školske udžbenike iz Hrvatske i Srbije, centralni problem prve, monarhističke Jugoslavije neupitno je bio sukob Srba i Hrvata. Naučna historiografija, međutim, nudi drugačiju i mnogo manje ideologizovanu sliku. Narativ o večitom sukobu Srba i Hrvata, pre svega, dovodi u pitanje činjenica da je bar polovinu postojanja prve Jugoslavije glavna opoziciona sila u zemlji bila koalicija Hrvata i hrvatskih Srba.¹

Milan Durman, Banijac iz okoline Dvora, prvo komunista a potom seljački tribun, bio je bitna ličnost među hrvatskim Srbima međuratne Jugoslavije. Njegova biografija već sama po sebi dovodi u pitanje narativ o pukom srpsko-hrvatskom sukobu, ali otkriva i mnoge druge, prvenstveno socijalne, tenzije Kraljevine. Za početak, tu ja sukob selo-grad, sukob rada i kapitala, sukobi unutar mnogih vladajućih klasa raznih naroda Jugoslavi-

¹ U tom pogledu naročito je reprezentativna knjiga Dejana Đokića, *Nedostižni kompromis: Srpsko-hrvatsko pitanje u međuratnoj Jugoslaviji* (Beograd: Fabrika knjiga, 2010).

je, i zatim sukob koji ga je najviše zanimao u poslednjim godinama njegovog života – sukob demokratije i fašizma. Upravo u ovom poslednjem sukobu Durman je video potrebu jedinstva Hrvata i Srba kao garant očuvanja Jugoslavije i međuetničkog suživota u njoj.

Durman je bio istoričar, književni kritičar i politički komentator. Upravo na te tri tematske celine podeljena je ova knjiga o njemu. Unutar ovih tema, najviše su ga interesovali socijalni problemi radništva i seljaštva, veza između nacionalnog i klasnog, te opasnost fašizma. O fašizmu će Durman napisati jednu od prvih marksističkih studija na srpskohrvatskom jeziku, a biće i autor prve monografije o seljačkoj buni Matije Gupca 1573. godine. Već ove činjenice dovoljne su da ga uvrste u panteon značajnih istoričara i političkih teoretičara njegove epohe.

Međutim, njegova aktivnost bila je šira od toga. Durman je bio prvi istoričar “dačkog pokreta” u osvit Prvog svetskog rata, i njegovi radovi poslužiće Josipu Horvatu za njegovu vrhunsku studiju “Pobuna omladine”.² Kao književni kritičar, hrabro (neki bi možda rekli, nadmeno) je kritikovao s leva sve od saboraca poput Krleže do neprijatelja poput Crnjanskog. Kada je napustio komunistički pokret, rešio je da bude i jedan od teoretičara seljačkog pokreta hrvatskih Srba, sa ambicijom učvršćivanja njihovog političkog jedinstva sa Hrvatima u Banovini Hrvatskoj.

Upravo jedinstvo Srba i Hrvata, ali i Južnih Slovena u širem smislu, bilo je jedna od prvih konstanti njegovog političkog i intelektualnog rada. Durman je rođen na granici koja je bila više spona nego pregrada, u selu Gor-

2 Josip Horvat, *Pobuna omladine 1911–1914* (Zagreb: Gordogan/SKD Prosvjeta, 2006)

nji Javoranj. Selo se nalazi svega dva kilometra od Dvora na Uni, a sama Una čini geografsku granicu između Hrvatske i Bosanske Krajine. Međutim, u vreme Durmanovog rođenja, 18. oktobra 1902. godine, ova reka uveliko nije bila granica, jer su Hrvatska i Bosna *de facto* bile deo jedne države još od 1878. godine, što će biti ozvaničeno aneksijom BiH od strane Austro-Ugarske kad je Milan Durman imao šest godina.³ Nezadovoljstvo Austro-Ugarskom vlašću bilo je osetno, svakako mnogo više nego bilo koje nesuglasice među jednako potlačenim Južnim Slovenima.

Milan Durman je rođen u relativno dobrostojećoj porodici. Otac Vaso Durman bio jeugar koji je preminuo mlad u Zagrebu u januaru 1908. godine u tridesetoj godini života, kad je Milanu bilo jedva pet godina. Nakon tog nemilog događaja, odrastanje sigurno nije bilo lako, pošto je njegova majka Milka Durman (rod. Gagić) ostala samohrana majka sa još dvoje dece, u vreme kada je ostati bez muža značilo skoro sigurnu finansijsku propast za porodicu u patrijarhalnom društvu.⁴ Siromašno odrastanje svakako će takođe uticati na njegov dalji politički i idejni razvoj.

Kraj oko Dvora na Uni je u Durmanovoj mladosti bio centar zadrugarskog pokreta blisko povezanog sa Srpskom narodnom samostalnom strankom. Samostalci u to vreme stupaju u Hrvatsko-srpsku koaliciju, uperenu

3 O ranim biografskim podacima Milana Durmana vidi Mile Joka, *Dvor na Uni: Od prijelavenskog doba do naših dana. Zbornik naučnih i publicističkih radova, knjiga 1* (Dvor na Uni: Skupština općine Dvor na Uni, 1991), 653.

4 "Gerstorbene in Agram. (Von 12 bis 19. Jänner 1908.)", *Agramer Zeitung*, god. 83. br. 19 (20. januar 1908), 2; V. Smolčić, "Umro Vaso Durman", *Lugarski viestnik*, god. XIV br. 1 (januar 1908), 14.

protiv mađarske vlade u Budimpešti. Ovo će biti milje u kojem će odrastati mladi Milan Durman, u atmosferi orijentisanosti na seljačko zadrugarstvo i na pitanja srpsko-hrvatskog političkog jedinstva – dve teme koje će ga okupirati tokom čitavog života.

Kako je Una državu tada spajala, Milan Durman se školovao u gimnaziji u Bosanskom Petrovcu, da bi se onda vratio na “svoju” stranu reke i upisao studije u Zagrebu 1919. godine. Upisuje Filozofski fakultet u isto vreme kada i Akif Šeremet iz Kladnja. Tri godine stariji Šeremet, čije školovanje su omeli rat i regrutacija u Austro-ugarsku vojsku, postaje blizak prijatelj i svojevrсни mentor Durmana. Kao i Durman, i Šeremet će kasnije postati književni kritičar.⁵ Obojica postaju članovi Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ), a potom i Komunističke partije Jugoslavije (KPJ).

1920. godine, sam naziv “Komunistička partija Jugoslavije” odražavao je političko opredeljenje – ne samo za Treću internacionalu, nego i za veru u ideju “narodnog jedinstva”, odnosno ideju da su Srbi, Hrvati i Slovenci jedan narod. Država se još nije zvala “Jugoslavija”, ali četvrta najveća partija po broju glasova svejedno je nosila to ime. U Zagrebu, na izborima za Ustavotvornu skupštinu, najveći broj glasova osvaja Simo Miljuš, Srbin iz Kraljevine, bivši četnik Voje Tankosića i prijatelj Gavрила Principa, sada kandidat KPJ.⁶ Na pozicijama da su Srbi, Hrvati

5 Joka, *Dvor na Uni*, 653. O Šeremetovom životu vidi Ubavka Vujošević, *Nestajali netragom: Jugosloveni – žrtve političke represije i staljinističkih čistki u Sovjetskom Savezu 1927-1953* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2019), 265–266.

6 Za opis atmosfere videti i opis samog Miljuša u Arhivu Jugoslavije (AJ), Fond 790/1 Komunistička internacionala (Sekcija KPJ), KI 1933/391, Simo Miljuš, “Dragi prijatelju,” 10. maj 1933.

i Slovenci jedan narod, Durman je bio još 1922. godine, kada je napisao svoje prvo istaknutije teorijsko delo, članak “Radnička klasa i fašizam”. Po viđenju Durmana u tom trenutku, sukob Srba, Hrvata i Slovenaca je “plemenski”, a “jugoslovenski” fašizam zapravo je srpski, jer je orkestriran odozgo, od strane vladajućih krugova u Beogradu, koji vode političku i ekonomsku borbu sa hrvatskim i slovenačkim kapitalistima za prevlast u državi.⁷

Međutim, u tom trenutku, ideja “narodnog jedinstva” je naizgled gubila borbu na svim frontovima. Nakon zaoštavanja sukoba između sve jače Hrvatske republikanske seljačke stranke (HRSS) i vladajućih krugova u Beogradu, čak i najveći optimisti počeli su da dovode u pitanje ideju o etničkom jedinstvu “tri plemena”. Od 1923. godine, federalistički glasovi jačaju kako u KPJ, tako i u građanskim političkim partijama. Pored unutrašnje situacije u Kraljevini SHS, na ovakvo stanje uticali su i događaji u Bugarskoj, gde je u junu 1923. godine izvršen desničarski vojnički prevrat protiv vlade levih zemljoradnika, tokom kojeg se Bugarska komunistička partija (BKP) držala pasivno. Komunisti širom Evrope ocenili su ovo kao grešku i počeli da insistiraju na jačanju saveza radništva sa seljaštvom. U međuvremenu, glavni predstavnik seljaštva u Hrvatskoj postala je HRSS. Novine “Omladinska borba”, među čijim autorima je bio i Durman, pisale su da je “bila dužnost komunista da stupe u akciju i da tu priliku iskoriste, kad su i seljaci protiv buržoazije, pa da buržoaziju i kapitalizam čim više potuku”. BKP to nije učinila, a KPJ nije želela da ponovi tu grešku. “Omladinska borba” pisala je da će, zbog “republikans-

7 Milan Durman, “Radnička klasa i fašizam”, *Nova Evropa*, knjiga VI, br. 9 (21. novembar 1922), 271.

kog i anti-militarističkog raspoloženja ogromne većine hrvatskog seljaštva” upravo komunisti da im ponude platformu zajedničke borbe za federalizam, republiku i uspostavljanje radničko-seljačke vlade.⁸

Durman i “Omladinska borba” bili su u prvim redovima borbe za federalizam unutar KPJ, ali ih je ta borba dovela i u neočekivani sukob s partijskom centralom. Naime, grupa oko “Omladinske borbe” smatrala je da i same partijske organizacije moraju biti organizovane po federalističkom principu. Drugim rečima, Durman i njegovi drugovi smatrali su da zagrebačka organizacija SKOJ-a mora biti organizaciono nezavisna od beogradske. Ovom gledištu suprotstavili su se kako članovi partijske centrale, tako i vođe zagrebačke partije, poput Miljuša, Đure Cvijića i Augusta Cesarca. Durman će čak i neko vreme biti izbačen iz partije, iako je tokom 1923. godine izvršio samokritiku i vratio se u redove KPJ. Na Trećem kongresu partije 1926. godine, odluka o isključenju je poništena i Durmanu je priznat pun partijski staž.⁹

Nakon “normalizovanja” odnosa sa partijom, Durman 1924. godine postaje deo Kostufre – Komunističke studentske frakcije na Zagrebačkom sveučilištu. 1926. godine doktorira pravo, ali ostaje aktivan prvenstveno kao partijski organizator na liniji studentskog pokreta i rada sa omladinom. Najviše se, pored Šeremeta i Miljuša,

8 “Spremanje za akciju”, *Omladinska borba: Glasilo Saveza radničke omladine*, god. I, br. 11a (1. oktobar 1923), 1–2.

9 Za kratak sažetak sukoba u SKOJ-u, vidi Slobodan Petrović, *Sedam sekretara SKOJ-a* (Beograd: Rad, 1962) 59–62. O odlukama Trećeg kongresa KPJ vezanim za Durmana, vidi Ubavka Vujošević, Branislav Gligorijević (ur.), *Treći kongres KPJ, 17-22. maj 1926. Plenarne sednice CK KPJ, maj-septembar 1926.* (Beograd: Izdavački centar Komunist, 1986), 201, 485.

druži sa Veselinom Maslešom, još jednim zemljakom sa kojim provodi dosta vremena po Krajini i koji na njega ostvaruje intelektualni uticaj.¹⁰ Njegova najvažnija aktivnost po liniji studentskog pokreta bilo je formiranje Hrvatskog studentskog ekonomskog bloka (HSEB), organizacije koja je na izborima za studentski parlament težila da objedini pristalice komunista se predstavnicima stranaka hrvatskih i srpskih seljaka – radićevaca i samostalnih demokrata. Ova komunističko-seljačka lista pobjedila je na izborima, nakon čega je uprava Sveučilišta u Zagrebu poništila izbore i ponovila ih da bi osigurala pobjedu pro-vladine liste.¹¹

Nakon uspostavljanja Šestojanuarske diktature, Durman se posvećuje pre svega književnoj kritici. Ovaj deo njegove delatnosti ujedno je i najpoznatiji u našim naučnim krugovima. Durman je izazvao niz kontroverzi kao beskompromisni pristalica socijalne književnosti, koja, kako i kaže naslov njegovog programatičnog članka, “nije umjetnost već potreba”. U svojim polemikama napadao je Krležu jer je napustio socijalnu književnost zarad larpurlartizma, što je bilo deo prvog ozbiljnog sukoba na književnoj levici. Čak i drugi kritičari Krleže, poput Bogomira Hermana, napadaju Durmanov “materijalizam” kao mehanicistički i anti-marksistički.¹² Pole-

10 Joka, *Dvor na Uni*, 653.

11 Vojo Rajčević, *Studentski pokret na Zagrebačkom sveučilištu 1918–1941*. (Zagreb: Mladost, 1959), 23, 101–104.

12 O pozicijama Durmana vidi Stanko Lasić, *Sukob na književnoj ljevici 1928–1952*. (Zagreb: Liber, 1970), 67–82. O polemici sa Hermanom, vidi Stefan Gužvica, “Bogomir Herman: Kritička misao radničkog intelektualca”, u Stefan Gužvica i Dragan Stojković (ur.), *Herman: Quo vadimus?* (Beograd: Most Art Jugoslavija, 2023), 217–218.

misao je i sa Crnjanskim, zbog njegovih etnocentričnih i nacionalističkih napada na “stranu knjigu”.¹³ Pored polemika, Durman se bavi prevodilačkom delatnošću. U tom periodu preveo je između ostalog, jedno od ključnih dela marksističke estetike, “Umjetnost i socijalni život” od Plehanova. Iste, 1933. godine, počinje saradnju sa Božidarom Adžijom, s kojim prevodi knjigu Maxa Beera “Opća historija socijalizma i socijalnih borbi”. Dve godine kasnije, njih dvojica će prevesti i “Povijest Rusije” od Nikolaja Pokrovskog, tada standardno marksističko delo na ovu temu.¹⁴

Oko 1935. godine dolazi do raskida Durmana sa KPJ i potom do prelaska u redove samostalnih demokrata. Razlozi njegovog napuštanja partije nisu sasvim jasni. Malo je verovatno da je, kao što je to tvrdila Tatjana Marinić, Durman izbačen zbog svoje knjige o seljačkoj buni Matije Gupca.¹⁵ Knjiga nije pisana kao pokušaj da se idejna “jeres” unutar komunizma zamaskira kao slaganje sa partijskom linijom, nego kao jasno odbacivanje osnovnih postulata marksističke teorije, uz uzdizanje seljaštva kao osnovne revolucionarne klase. Durman se vraća svom fokusu na seljaštvo, koje je bilo i čestom temom njegovih književnih kritika. Ono što je neobič-

13 Milan Durman, “Slučaj Miloša Crnjanskog”, *Književnik* 4 (1932), 158–160. Videti još i Ivana Perica, “‘Social literature swindlers’: the r/evolutionary controversy in interwar Yugoslav literature”, *Neohelicon* 45 (2018), 249–280.

14 Joka, *Dvor na Uni*, 654; Jelena Lalatović, “Kriza legitimiteta: polemika Supek–Krlježa (1952–1953) i mogućnosti tumačenja romana o revoluciji”, u Zrinka Božić, Marina Protrka Štimec i Ana Tomljenović (ur.), *Književnost i revolucije: Zbornik radova* (Zagreb: FF Press, 2024), 250.

15 Hrvatski državni arhiv (HDA), Fond 1753 Očak Ivan, Kutija 77, Tatjana Marinić, “Sjećanja na partijski rad”, 23.

no u ovom političkom zaokretu nije fokus na seljaštvo, koje je Durmana oduvek interesovalo, nego činjenica da je partiju počeo da napušta *baš* 1935. godine. U trenutku kada KPJ prelazi na pozicije saradnje sa građanskim i seljačkim političkim partijama na antifašističkoj liniji srpsko-hrvatskog jedinstva, Durman napušta KPJ, i učlanjuje se u jednu seljačku stranku (pod građanskim rukovodstvom), čija politička linija je antifašistička i zasnovana na srpsko-hrvatskom jedinstvu. Nažalost, zbog odsustva dokumenata od samog Durmana koji bi objasnili ovu odluku ili sećanja njegovih savremenika, nije nam poznato zašto je došlo do ovakvog neobičnog obrta.

Durmanova politička reorijentacija bila je izričito okrenuta ka selu. Nakon 1935. godine, on uspostavlja bliske političke odnose sa svim levim seljačkim snagama u Jugoslaviji. Njegova knjiga o buni Matije Gupca protkana je hvalospevima braći Radić, dok istovremeno piše i veoma afirmativno o najprominentnijem kulturnom radniku HSS-a, piscu Mihovilu Pavleku Miškini.¹⁶ Uspostavlja bliske odnose sa Dragoljubom Jovanovićem, tada najistaknutijim vođom levice Saveza zemljoradnika, sa kojim zajedno radi na uspostavljanju antifašističkog narodnog fronta. Jovanović će, o Durmanovom trošku, čak i putovati u Španiju zarad pisanja serije članaka u podršku tamošnjoj vladi Narodnog fronta.¹⁷ Na kraju

16 Milan Durman, *Hrvatska seljačka buna 1573*. (Zagreb: Zadrugna štamparija, 1936), 6–7, 150–153; Milan Durman, “Miškina”, *Književnik* 6 (1935), 241–250.

17 Dragoljub Jovanović, *Političke uspomene*, tom 4: Iskustva (Beograd: Kultura, Arhiv Jugoslavije, 1997), 101, 194, 276; Vladan Vukliš, *Jugosloveni i Španski građanski rat* (Banja Luka, Beograd: Arhiv Republike Srpske, Čigoja štampa, Udruženje arhivskih radnika Republike Srpske, 2024), 455.

se, međutim, opredeljuje za političku partiju čiji bastion je bio njegov rodni kraj – Samostalnu demokratsku stranku. Početkom 1937. godine prvi put se izričito počinje kao njen član, a februara 1939. godine izabran je za sekretara SDS-ove kulturne organizacije “Seljačko kolo”.¹⁸ Na toj poziciji Durman se bavi onim što ga je već godinama najviše zanimalo, a to je kulturno prosvjećivanje i obrazovanje seljaštva, kako iz svog kraja, tako i iz drugih prečanskih krajeva Kraljevine Jugoslavije.

Durmana počinje da interesuje spoj klasnog i nacionalnog koji se razvijao u periodu njegovog detinjstva, te počinje da piše studije o đačkom pokretu koji je kulminirao pokušajem atentata na bana Cuvaja 1912.¹⁹ U pokretu je, mada ne u Hrvatskoj nego u Bosni, učestvovao i njegov bliski prijatelj Simo Miljuš. Pored toga, piše studije i o Francuskoj Revoluciji, čija sto pedeseta godišnjica se obeležavala 1939. godine, i koja je za njega predstavljala, pre svega, ne revoluciju u gradovima, nego veliki pokret za oslobođenje seljaštva od feudalizma. Ne slučajno, komunisti ovu struju građanske levice, koja se bori za seljaštvo i vidi kao primarni zadatak borbu za otklanjanje ostataka feudalizma, a ne za socijalističku revoluciju, pogrdno nazivaju “Mladoturcima”, po jakobinskom antifeudalnom pokretu u Osmanskoj imperiji na početku 19. veka.²⁰

18 “Uoči smrti pok. Milan Pribićević izrazio je želju da mu na pogrebu učestvuje 21 puk kojim je komandovao u ratu”, *Vreme* br. 5445 (13. mart 1937.), 4; Joka, *Dvor na Uni*, 654.

19 “Jukićev atentat na Cuvaja”, *Književnik* 5 (1937), 177–185; “Historijski značaj Jukićevog atentata”, *Književnik* 6 (1937), 225–235; “Hrvatska pod komesarijatom”, *Književnik* 11–12 (1938), 540–552; “Đački štrajk 1912.”, *Književnik* 2 (1939), 69–81.

20 Desa Pešić, “Obnova organizacija KPJ u Srbiji u periodu od 1930. do 1934.”, *Tokovi revolucije* VII (1971), 56.

Komunisti su često dolazili u sukob sa Durmanom, kog su smatrali za dezertera i optuživali ga ne samo za prihvatanje pozicija građanske levice, nego i za deljenje seljaštva kao klase po etničkoj liniji kroz svoj rad za Seljačko kolo.²¹ Durmanov odgovor bio je rad na liniji srpsko-hrvatskog političkog jedinstva kao garanta očuvanja teritorijalnog jedinstva Jugoslavije pred fašističkom pretnjom. Kako je bio blizak i HSS-ovcima i SDS-ovcima, pozdravio je njihove zajedničke napore na postizanju Sporazuma Cvetković-Maček. Kada je formirana Banovina Hrvatska, Durman je bio jedan od njenih glavnih propagandista. Sa partijskim saborcima, jurio je po seljačkim zborovima i objašnjavao zašto je ovakav vid autonomije optimalno rešenje ne samo za Hrvate nego i za hrvatske Srbe, te zašto ne predstavlja opasnost otcepljenja Hrvatske.²² Na zboru u Slavonskoj Požegi, otišao je još dalje i izjavio:

“Naši protivnici vode borbu protiv nas služeći se parolama ‘Srbi na okup’. Ali oni ne zovu Srbe na okup da srede njihove socijalne i ekonomske prilike, već ih zovu u borbu protiv današnjeg stanja, u borbu protiv sporazuma, a to znači protiv Hrvata i nas samostalaca. Oni žele propast ove države. Ko je naš neprijatelj i neprijatelj sporazuma, taj je i protiv ove države. Takvi ljudi seju mržnju i neraspoloženje u narodu. Ali ne samo da takvih ljudi ima kod nas Srba, ima ih i kod Hrvata. Uveravam vas da Srbima u Banovini Hrvatskoj ne

21 Joka, *Dvor na Uni*, 277; “Povodom prosvjetnog sastanka učitelja prijatelja ‘Seljačkog kola’”, *Izraz: Časopis za sva kulturna pitanja* 1-2 (1940), 83-84.

22 “Ne može biti nikakva, nezavisna hrvatska država jer bi to značilo hrvatsku propast”, *Vreme* broj 6541 (8. april 1940), 6.

preti nikakva opasnost. Dok je Srba biće i Srpstva i to niko neće i ne može osporiti. Danas je najveći prijatelj srpski onaj koji je za sporazum i saradnju sa braćom Hrvatima.”²³

U poslednjem članku koji je napisao, svega dva meseca pred izbijanje Aprilskog rata, Durman je sumirao svoju viziju uloge hrvatskih Srba u očuvanju Jugoslavije:

“Na nama je da omogućimo postupno zbliženje Zagreba i Beograda i da budemo veza između Srbije i Hrvatske. Mi smo određeni za tu ulogu, jer smo dio srpskog naroda, a stoljetnim zajedničkim životom povezani smo čvrsto sa Hrvatima, tako da nas više nitko ne može razdvojiti. Mi smo cement ove države, i na nama je da pokažemo kako ona ima pravo na opstanak.”²⁴

Svega dva meseca i dva dana nakon što je napisao ove redove, vizija za koju se Durman borio bila je nasilno uništena fašističkim napadom na Kraljevinu Jugoslaviju. Tačno sedam dana kasnije, i sam Durman pao je kao žrtva fašističke agresije. Dok se rukovodstvo SDS-a povlačilo ka brdima Crne Gore, Durman je poginuo u bombardovanju Ilidže 13. aprila 1941. godine. Protiv jedinstva Jugoslavije i jedinstva Srba i Hrvata, međutim, neće dići ruku samo strani okupatori, nego i oni za koje je Durman upozoravao da “seju mržnju i nerazpoloženje u narodu”. Svega tri dana pre njegove pogibije, u Zagrebu je proglašena marionetska Nezavisna Država Hrvatska.

23 “Zborovi i konferencije”, *Vreme* broj 6520 (18. mart 1940), 4.

24 Enis Zebić, “Milan Durman, prilog biografiji” (Diplomski rad: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za filozofiju, Zagreb: rujan 1988), 29.

Misao Milana Durmana danas predstavlja dragocen istorijski dokument, ali to je ne čini isključivo pitanjem prošlosti. Možda je naizgled najjarhaičniji deo njegove misli upravo onaj koji se tiče seljaštva, društvenog sloja koji, sa razvojem kapitalizma na ovim prostorima, više ne postoji kao klasa. Međutim, seljački pokreti, koji se u širem smislu mogu nazivati agrarizmom ili agrarnim socijalizmom, bili su jedna od najmasovnijih i najuticajnijih pojava u Evropi u prvoj polovini 20. veka. Uprkos tome, tek nedavno počeli su da privlače ozbiljniju pažnju istraživača i istraživača Istočne Evrope.²⁵ Istorija ideja agrarnog socijalizma ostaje nedovoljno istražena, a istorija ideja Samostalne demokratske stranke, jedne od najuticajnijih seljačkih partija međuratne Jugoslavije, tu je naročito neuralgična tačka. Uzevši u obzir značaj, politički i intelektualni uticaj SDS, ovakva tema svakako zaslužuje zasebnu naučnu monografiju, u kojoj će i Durmanova misao biti bitan prilog rekonstrukciji političke misli samostalaca.

Još aktuelnija su Durmanova razmišljanja o međuetničkim odnosima. Kontekst u kojem je pisao Durman sasvim je drugačiji od sadašnjice: on je pisao u vreme samog začetka srpsko-hrvatskog sukoba. Štaviše, o “sukobu” je vrlo često bilo teško govoriti, naročito dok je postojao savez HSS-a i SDS-a. Durmanova pisanja podseća-

25 Najbolje recentne monografije na tu temu su Alex Toshkov, *Agrarianism as Modernity in 20th-Century Europe* (London: Bloomsbury Academic, 2019) i Jakub S. Beneš, *The Last Peasant War: Violence and Revolution in Twentieth-Century Eastern Europe* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2025). Vredna je pomena i malo starija, ali veoma bitna knjiga bugarske istoričarke Luize Revjakiné *Коминтернът и селските партии на Балканите 1923-1931* (София: Академично издателство “Проф. Марин Дринов”, 2003).

ju nas da takvi sukobi nisu ni bezvremeni ni beskrajni, te da su proizvod određene epohe i raznih nestalnih (i često slučajnih) faktora. Podsećaju nas i da Kraljevina Jugoslavija itekako nije bila poprište srpsko-hrvatskog konflikta i da je takav konflikt, kad je postojao, bio u zapečku usled mnogih važnijih socijalnih. Međutim, u vreme Durmanove smrti počeo je jedan od dva velika vojna sukoba dvadesetog veka koja će ostaviti bolne ožiljke na hrvatsko-srpskim odnosima i čak dovesti u pitanje izvodljivost prevazilaženja naizgled nesavladivog istorijskog jaza. Spisi Milana Durmana služe kao svedočanstvo da je taj jaz itekako premostiv, a da pitanje dobrih srpsko-hrvatskih odnosa nije pitanje volje nego preka potreba.

Stefan Gužvica